

CSÍKY GÁBOR (1915–2001):
AZ ERDÉLYI BETHLEN COLLEGIUM ACADEMICUM
TERMÉSZETTUDOMÁNYI GYŰJTEMÉNYEI

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Számos adat, feljegyzés tanúskodik arról, hogy Magyarországon is voltak, akik természeti ritkaságokat, tárgyakat gyűjtöttek. Ritkasággyűjteményei főként a patikusoknak voltak. A XV–XVIII. század gyógyszerészei rendszerint különböző növényi és állati tárgyakat, egzotikumokat tartottak és árultak: szárított növényeket, állatbőröket, csontokat, fogakat, madártollakat. Akadt olyan gyűjtő is a XVII. században, mint pl. Lippai János botanikus, aki már speciális természeti gyűjteményt hozott létre. Övé volt az első hazai növénygyűjtemény (herbárium) 1649-ben. De ő gondozta a pozsonyi érseki kertet, és erről az első magyar nyelvű tudományos kertészeti művet is megírta (Bécs, 1664).

A XVII. század a modern természettudomány kialakulásának korszaka volt. A kuriózumok összehordását egyre inkább felváltotta a tudományos alaposságú gyűjtés, gyarapodott a természetrajzi gyűjtemények száma.

Magyarország természeti ritkaságainak, főleg bányakincsei gazdagságának híre gyorsan elterjedt ebben az időben Európában. Edward Brown, II. Károly angol király udvari orvosa 1669–70-ben járt Magyarországon, útleírása 1673-ban jelent meg Londonban. Feljegyezte, hogy a bányavárosokban sokan gyűjtenek ásványokat. Körmöcbányán Matthias Dollinger bányaigazgató lakásán szép ásványgyűjteményt látott. Brown egész köztételt vitt haza magával. De erről tanúskodik többek közt Franz Ernst Brückmann német orvos is, aki 1724-ben beutazta az országot, és útleveleiben megemlíti, hogy több helyen, főleg a Felvidéken volt alkalma szép ásványgyűjteményeket látni. De ezenkívül tanulmányozta hazánk növényvilágát is, és erről több tanulmánya jelent meg. Johann Hofmann von Hofmannsegg gróf, neves német természettudós és utazó híres természetrajzi gyűjteményének gyarapítása céljából 1793–94-ben szintén bejárta Magyarországot. Tapasztalatairól naplót vezetett, s ebben megemlíti, hogy Pécsen találkozott egy hölgygel, „kinek a természetrajzból és kivált az ásványtanból igen alapos ismeretei vannak; egy kis ásványgyűjteménye is van, amely sok szép darabot tartalmaz”. Bél Mátyásnak, a XVIII. századi polihisztor-tudósnak a hatására gyűjtött ásványokat, érmeket és más ritkaságokat barátja, az ifj. Georg Buchholtz (1688–1737), aki a késmárki evangélikus gimnázium tanára és rektora volt. 1719-ben szintén Bél ösztönzésére ásatásokat is végzett Liptó megyei barlangokban, ahol nagy állati csontokat és fogakat tárt fel, melyekről akkoriban azt hitték, hogy hajdan a Kárpátokban élt sárkányok csontvázai, valójában a kihalt barlangi medvék maradványai voltak.

Erdélyen kívül a XVII. században a legértékesebb magyar gyűjtemény a Zrínyieké és Nádasdy Ferenc grófé volt. Zrínyi Miklós gróf (1620–1664) csáktornyai vára ekkor a műtárgyak tárháza, megrakva műkincsekkel és hatalmas könyvtárral, Nádasdy Ferenc (1625–1671) pedig korának kiemelkedő műgyűjtője, akinek sárvári kincstára a század leggazdagabb,

európai színvonalú gyűjteményét képezte. Ennek 1669-ben készült leltára, a *Saárváry Tárháznak Inventáriuma* szerint kőcsiszolat- és ásványgyűjteménye is volt. Mindkét műkincstár a Wesselényi-féle Habsburg-ellenes összeesküvés leleplezése után vagyonekrobzás révén a bécsi udvarba került, miután Zrínyi Pétert és Nádasdy Ferencet kivégezték.

A háborús XVII. századhoz képest a XVIII. század a viszonylagos béke korszaka volt, kulturális szempontból pedig a késői barokk műveltség elterjedésének százada. Ebben az időszakban a magyar műgyűjtés európai szintre emelkedett, mind egyházi, mind világi vonatkozásban, de ehhez már a köznemesség, sőt a polgárság is hozzájárult. A magyar műpártolás és műgyűjtés ekkor élte első virágkorát, melynek művészi lendülete leginkább az egyházi és világi főurak építkezésein mérhető le. Az azonban ritkábban fordult elő, hogy a műtárgyak mellett olyan alapos természetrajzi gyűjteményt állítottak volna össze, amelyek több tudományágat fogtak volna át.

A főpapi műpártolásnak számos jeles alakja volt, közülük kiemelkedik Esterházy Károly gróf (1725–1799) egri püspök, akinek nagy érdeme Eger városának nagyarányú fejlesztése, elsősorban az egri liceum megépítése, és az ehhez tartozó csillagvizsgáló és könyvtár megalapítása. Batthyány Ignác gróf (1741–1798) erdélyi püspök, a gyulafehérvári volt trinitárius templomban megalapította a 'Batthyányeum' nevű intézetet gazdag könyvtárral, régiségtárral, természetrajzi (ásvány-, kőzet-, kagyló-, csiga-) gyűjteménnyel, és híres csillagvizsgálójával.

A műpártolásban a világi személyek tevékenysége sem maradt el az egyháziakétól. Ebben a században épült Esterházy (Fényes) Miklós herceg (1714–1790) 'magyar Versailles'-nak nevezett pompás fertői palotája, a magyar barokk kastélyépítészet kiemelkedő alkotása. Az egész magyar műgyűjtésben a legelőkelőbb helyet az Esterházy-gyűjtemény foglalta el, amely 250 éves rendszeres gyűjtési tevékenység eredményeként páratlan volt a maga nemében. Alapjait Esterházy Pál herceg (1635–1713) vetette meg, Esterházy Miklós továbbfejlesztette, majd az ő élete folyamán érte el a fénykorát. A képtárat a magyar állam 1871-ben megvette, és ez képezte a Szépművészeti Múzeum alapját. Említésre méltó a Grassalkovichok gödöllői kastélya, továbbá Erdélyben a bonchidai Bánffy-kastély és a geryeszegi Teleki-kastély, amelyek mellett szinte kötelező jelleggel ott voltak a magánkönyvtárak, magánmúzeumok.

A XVIII. század második felében három olyan főúri magángyűjtemény alakult ki Magyarországon, melyek már külföldi viszonylatban is megállták a helyüket. Ezek az erdélyi Bruckenthal-, a hédervári Viczay- és az Esterházy-gyűjtemény. A Bruckenthal-gyűjtemény tulajdonképpen az erdélyi szászok nemzeti múzeuma volt. Samuel von Bruckenthal báró (1721–1803), az erdélyi szászok vezető politikusa alapította saját, nagyszebeni barokk palotájában. 1817-ben nyílt meg mint nyilvános múzeum és könyvtár; természetrajzi és éremgyűjteményből, továbbá kép- és metszetgyűjteményből állt. A természetrajzi gyűjteménynek gazdag ásványtára volt. Viczay Mihály gróf (1756–1831) hédervári érem- és régiséggyűjteménye az ország egyik legnagyobb és legértékesebb ilyen kollekciója volt.

A XVIII. század vége felé indultak meg azok a magángyűjtések, amelyek, mint Marczibányi István, Jankovich Miklós, Teleki Sámuel gróf gyűjtései és Széchényi Ferenc (1754–1820) úttörő kezdeményezése nyomán szerepet játszottak első nemzeti gyűjteményünk, a Magyar Nemzeti Múzeum létrejöttében.

*

A XVIII. század első felében Erdélyben is megnőtt a régiségek, a természeti tárgyak, a természettudományok iránti érdeklődés, és kisebb-nagyobb gyűjteményeket állítottak össze egyes iskolákban. Ezenkívül magángyűjtőknek, főleg főuraknak, orvosoknak, tanároknak volt már ebben az időben érem-, ásvány- vagy növénygyűjteménye. Az erdélyi kollégiumokban a

fizika, majd a természetrajz tanításának a század második felében történt bevezetése tette szükségessé ilyen jellegű gyűjtemények létesítését. Ezek legelsősorban a tanítást szolgálták.

Az 1541-ben kezdődő török hódítás Magyarországot három részre szakította, melyből keleten, Erdélyben a reformáció kálvini irányzata terjedt el. Az új egyháznak fiatal igehirdetők, míg az Erdélyi Fejedelemség megszervezéséhez és az új államszervezet kiépítéséhez jól képzett szakemberek kellettek, ezért szükség volt megfelelő értelmiség fölnevelésére. Ez a kettős igény teremtette meg azt a szellemi légkört, amelyben olyan alkotások születtek, amelyek páratlanok a magyar művelődéstörténetben. A XVII. században itt virágoztak föl a neves főiskolai szintű gyulafehérvári, kolozsvári és marosvásárhelyi református kollégiumok.

Az 1622. évi kolozsvári országgyűlés határozata alapján hozta létre Bethlen Gábor (1580–1629), Erdély fejedelme a nevét viselő és ma is fennálló kollégiumot Gyulafehérvárott. Az egyházi jellegű iskolák, így a 'Collegium Bethlenianum' is elsősorban a papnevelés, a tanár- és tanítóképzés céljait szolgálta, s ezért az oktatás központjában a teológia és filozófia álltak. Bethlen közismert német professzorokat hívott meg akadémiaja oktatóinak, így Johann Heinrich Alstedt (1588–1638) teológus filozófust, Martin Opitz (1597–1638) költőt, Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) matematikus természetfilozófust és Ludwig Philipp Piscator teológust. A Bethlen Kollégium első igazgatója, főiskolamestere a német egyetemeken tanult Keresztúri Pál (1589–1655) paptanár volt.

Az első professzorok egy új értelmiségi nemzedéket neveltek föl, melynek legjelentősebb alakja a magyar művelődés és tudományosság egyik legnagyobb úttörője, Apáczai Csere János (1625–1659) előbb a kollégium tanítványa volt, majd az utrechti egyetemen doktorált. Hazatérve régi iskolájának tanára lett. Fő műve, a *Magyar Encyclopaedia* (1655) nagy jelentőségű munka, melyben korának tudományos ismereteit foglalta össze. Bethlen Gábor utódai alatt, azok gazdag adományai, kiváltságai ellenére hanyatlásnak indult a kollégium. II. Rákóczi György fejedelem törökellenes politikája kiváltotta a kollégium első katasztrófáját. 1658-ban a törökök szövetségeseiként betörő tatár hordák feldúlták Gyulafehérvárt, elpusztították Bethlen nagyszerű alkotásait, miközben leégett a kollégium épülete is.

A tatárdúlás után 1662-ben Apafi Mihály fejedelem Gyulafehérvárról a védettebb Nagyenyedre helyezte át a 'Bethlen Collegium Academicum'-ot. A tudománykedvelő Apafi új és végleges helyén felépíttette és újjászervezte a Bethlen Kollégiumot. Ettől kezdve a város és az iskola története szorosan összefonódott.

A kollégium nagyenyedi korszakának (1662–1709) kiemelkedő egyénisége volt Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), aki német egyetemeken és Bázelen tanult, majd 1675-ben orvosi diplomával tért haza. Tanársága alatt a kollégiumot újabb csapás érte, a Rákóczi-szabadságharc idején, 1704-ben és 1707-ben az osztrák csapatok feldúlták és kirabolták Nagyenyed városát.

A Rákóczi-szabadságharc bukása után, az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűntével (1691) a katolikus Habsburg-uralom kezdetben nemigen kedvezett a kálvinista iskolának. A politikai változás következtében 1713-ban Nagyenyeden tartott egyetemes zsinat egy főegyházi tanácsot, konzisztóriumot hozott létre, melynek feje a főgondnok lett. Ennek működése nyomán alapítványok jöttek létre az erdélyi kálvinista főurak, kivált a főgondnokok, továbbá neves mecénás tanárok, így Ajtai Abód Mihály és I. Kovács József jóvoltából.

A főiskola legnagyobb kincse a könyv- és kéziratár volt, melynek alapjait még Bethlen Gábor saját fejedelmi könyvtára vetette meg, s 1622-től egyben a 'Collegium Academicum' könyvtárául is szolgált. Allománya az 1820-as évekre mintegy 25.000 kötetre duzzadt. Legfőbb értékei Bethlen Kata grófnő könyvadománya, az ún. 'magyar théka', vagyis hungarica-gyűjtemény, valamint Benkő József felbecsülhetetlen értékű történeti kéziratok anyaga: oklevél- és forrásgyűjteménye voltak.

Irodalom:

- Die Literarischen und Kunstsammlungen in Siebenbürgen. Die Freyherr Bruckenthalischen Sammlungen in Hermannstadt. Archív für Geographie... 1827. Bd. XVIII.
- Veszely Károly (szerk.): Batthyány Ignác és az általa Károly-Fejé várt alapított intézet. Gyulafehérvári Füzetek 1 (1861) 66–127.
- Schoen Arnold: Nádasdy sárvári kincsei. A Műbarát 1 (1929) 268–273, 281–285.
- Závodszy Levente: Viczay Mihály, a műgyűjtő és Pray György barátsága. Katolikus Szemle 46 (1932) 340–356.
- Hoffmann Edit: Esterházy Miklós herceg. Nyugat 32 (1939) 236–242.
- Benkő Ferenc: Parnassusi időtöltés, Hetedik darab. Enyedi ritkaságok. Kolozsvár, 1800. 98.
- Jakab Elek: Aranka György és az Erdélyi Nyelv-mívelő és Kéziratkiadó Társaság. Figyelő 16 (1884) 161–175, 256–277, 341–368. és klny.
- Szilády Zoltán: Bethlen kollégiuma és a természettudományok. A nagyenyedi ref. Bethlen-kollégium 1903/4. évi értesítője és klny.
- Szigethy Lajos: A nagyenyedi Bethlen-kollégium története. Lukinich Imre (szerk.): Nagyenyedi album. Bp., 1926. 139–168.
- Szilády Zoltán: Az első magyar múzeum. (A Bethlen kollégium gyűjteményei). Lukinich Imre (szerk.): Nagyenyedi album. Bp., 1926. 211–223.
- Bisztray Gyula: Nagyenyedi Helikon. Nagyenyed, 1933.
- Bisztray Gyula: Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat. Bisztray Gyula – Szabó T. Attila – Tamás Lajos (szerk.): Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941. 25–138.
- Vita Zsigmond: Nagyenyed szerepe az erdélyi kulturális életben. Erdélyi Helikon 15 (1942) 515–521.
- id. Nagy Géza: A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek története. Kolozsvár, 1947. 18.
- Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. 423.
- Biblioteca Bethlen din Aiud. Bucuresti, 1957. 49.
- Vita Zsigmond: A nagyenyedi kollégium múzeumának kialakulása és fejlődése. Bodor András (szerk.): Emlékkönyv Kelemen Lajos születése 80-ik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 614–629.
- Schuller, Arno: Samuel von Bruckenthal. München–Oldenbourg, 1969. 352.
- Jakó Zsigmond: A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658). Korunk Évkönyv 1973. 83–100.
- Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 758.
- Vita Zsigmond: Az enyedi kohó. Bp., 1986. 313.